

ХУДОЁРХОН ВА РОССИЯ ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ ХАЛҚ ХАРАКАТЛАРИ

Рус давлати Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Кўкон хонлигида чуқур сиёсий ва ижтимоий иктисодий инкироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтларда хонлик ерларининг ярми Рус давлати томонидан босиб олинган бўлиб, унинг чегараси асосан Фарғона водийсидан иборат эди.

Аввалги саҳифаларда кўрсатилганидек, Худоёрхон сиёсий жихатдан ўта кўрлиги, кўрқоклиги ва шахсиятпарастлиги орқасида русларнинг ҳам, халқнинг ҳам куз ўнгида ўз обрўсини тўққан эди. У қандай бўлмасин, тахтни саклаб қолиш учун Рус давлатига таянишга, унга ўзини яхши кўрсатишга каттик тиришди. У рус ҳукумати вакилларига содиклиги ва ҳар қандай хизматга тайёрлиги ҳақида бирин кетин хатлар ёзиб турди. Хатто Россия билан хонликни бир давлат дейишгача борди. Масалан, у бу хусусда 1869 йил 18 апрелда Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятига шундай хат ёзган: «Сизлар томонга қочиб ўтган сарбоз Турсункулов билан юборган самимий хатингизни олдим. Сизга нисбатан бўлган дўстлик туфайли мазкур сарбозни кечириб, сарпо қийғиздик ва хурсанд қилдик. Чунки у бегона давлатга эмас, балки Кўкон билан бир давлат — Россияга, яъни бир мамлакатга қочган». (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6814, л. 9.) Демак, Худоёрхон ўз вақтида хоинлик қилиб, душман тарафига ўтган кишини афв этиб, бу билан Россияга содиклигини изҳор этган. Айниқса, унинг «бир давлат» ҳақидаги гаплари Рус давлатининг итоаткор хизматкорига айланганидан далолат беради. Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятининг Худоёрхонга юборган жавоб хатида унинг сўзларидан мамнун бўлганликлари уқдирилган (Ўша жойда, 10 бет.).

Худоёрхон Россия панохида тахтда утиришни ва айшу ишрат килишни афзал кўрди. «У, — деб езган эди Ибрат, — Русиядан хотиржам бўлиб, вақтини ўйинкулгу билан ўтказуб, куш солмок ва кўпкари чопмок йўлларинда бўлуб, уламо ва фузало насихатларига амал килмай, жабру зулм тарафига ўтиб турганида, раияту халк (ундан) юз ўгирди» (Исхокхон Жунайдуллохожа угли (Ибрат), Фаргона тарихи. Мерос, Т., 1991, 310 бет.)

Худоёрхон давлат манфаатлари ва тақдирини ўйламай, Россияга орка килиб, кўнглига нима келса, шуни килаверган. Шу боисдан махаллий ва рус манбаларида хонни кораловчи маълумотлар серобдир. Уларда Худоёрхон тенги йўк очкўз, молпараст, ута шафкатсиз ва золим сифатида тасвирланади. «Худоёрхон, — деб кўрсатилади манбада, — кўп бадавлат булиб, хотинларни кўпайтиришга хирс кўйган. Кайфу сафони, рохатни ва тинчликни яхши кўрган. Халкнинг фойдасига иш юритмаган... Мамлакатнинг турли томонларида бир нечта богларида гуллар орасида кайфу сафо килиб етган, бедана, каклик ва хўрозларни уриштириш билан шугулланган. Масхарабозлар ва хофизлар ҳамда маъносиз ўйинлар билан умрини ўтказган.

Молу дунёга хаддан зиёда хирс кўйган ва ўзининг хазинасини бойитиш учун кўп солиқлар солган» (Ахмад Заки Валидий. «Худоёрхоннинг сунгги кунлари». УзФА Шаркшунослик институти, инвентар раками 15743, 7—8бетлар.)

Худоёрхон давлат харажатларини камайтириб, шахсий бойлигини орттиришда ҳеч нарсадан тоймаган. Окибатда маъмурият вакилларининг таъминоти ночор холга тушиб колган. Хон хохлаган ер, кишлок ва овулни тортиб олиб, ўз мулкига айлантирган. Унинг виждонсизлиги шу даражага борганки, ўз пири ва эшони Миён Сохиб хазратнинг Шохойим исмли хотинини зўрлик билан хотинликка олган (Ўша жойда, 9 бет.)

Унинг ўзи «кўп ёмон табиатли киши бўлиб» ёктирмаган кишиларини каттик жазолаган ва халкнинг мухаббатини қозонишни хаёлига ҳам келтирмаган. (Ўша жойда, Ўша бет) «Худоёрхоннинг мана шундай ишлари ва разил ахлоки халк, беклар, сипохийлар, бойлар ва уламоларнинг норозилигини чакирган».

Худобрхон солиқ турларини кашф этишда ва уларни ундиришда тенги йўк устаси фаранг бўлган. Масалан, бир бог хашакдан, бир пиёла сутдан, ўнта тухумдан, масхарабозлардан, айик ўйнатувчилардан, дўкон қоровулларидан олинадиган ва бошка хилмахил солиқларни кашф этган.

Худоёрхон барча нарсалардан солиқ тўплаб, катта бойлик орттирган. Бу ҳақда рус манбалари ҳам далолат беради: «Солиқлар олинадиган буюмларнинг турлари жуда кўп бўлиб, улар имкони борича барча нарсалардан олинди, халк том маънода шилинган. Хатто камбагаллар келтириб сотадиган камиш, шохшабба, янтоқ ва шунга ўхшаш нарсалардан солиқлар ундирилган. Кейинги вақтларда тоғлардан ариқлар орқали оқиб келадиган сувларга ҳам солиқ солинган. Фақат нафас олинаётган хаводан солиқ олинмаган, холос. Бу хол хонга қарши норозиликнинг асосий омилларидан бири бўлган эди».

Худоёрхоннинг каттик зулми ва адолатсизлиги, огир иқтисодий ҳаёт ҳамда унинг Россиянинг хизматқорига айланиши халқ газабини кўзгатди. Шунинг учун хонга қарши халқ билан биргаликда сарой ҳарбийлари ва амаддорлари, рухоний ва савдо вакиллари ҳам бош кўтарди. Бунда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар фаол қатнашиб, ватан хоини Худоёрхонга ва Рус давлатининг тажовузига қарши қурашдилар. Бу ҳаракатнинг юзага келишида қирғиз Мулла Исхок мулла Хасан ўгли ҳам муҳим ўрин эгаллаб, Пўлатхон номи билан шухрат қозонган эди. Мулла Исхок тахминан 1844 йили тугилган. Унинг отаси

Мулла Хасан ўқимишли киши бўлиб, Маргилондаги Окмадрасада мударрислик қилган. Мулла Исхок даставвал Кўкондаги Тункаторда, сунгра отаси хузурида таълим олган. Бир неча йил ўтгач, яъни 1867 йили Фарғонадаги Сўхга келиб, ўз кабиладоларининг яйловида 2 йил яшаган, сўнгра Ухндаги масжидда имомлик қилган. Кўп ўтмай у Андижон шахрига бориб, масжидларнинг бирида имомлик қилган. Айна бир пайтда тамаки савдоси билан шугулланиб, Тошкентга катнаб турган. Бу ерда Мулла Исхок хонликнинг нуфузли кишиларидан бири курамалик Абдумўмин оталик билан дўстлашиб, Тошкентга келади. Хонликнинг сиёсий курашларида фаол катнашган ва кўпни кўрган Абдумўмин кўп воқеаларни гапириб бериб, Мулла Исхокнинг сиёсий онгини уйғотади. Бу вақтда, яъни 1872 йили Шердодхон бошчилигидаги бир неча киргизлар Самарқандга боришиб, Кўкон хони Олимхоннинг невараси Пўлатбекни тахтга ўтказиш хақидаги мақсадларини баён этадилар. Бу ишни амалга оширишда киргиз кабилалари бевосита ёрдам беришлари маълум қилинади. Аммо тахт учун курашларда буvasи Олимхон ва отаси Иброхимбек ўлдирилганлигини эсдан чиқармаган Пўлатбек таклифни қабул этмайди. Шундан кейин Шердодхон Тошкентга келиб, Абдумўмин оталик хонадониди мехмон бўлиб, Пўлатбекнинг рози бўлмаганлигини сўзлаганда Мулла Исхок унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулла Исхок Пўлатбек, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва Рус давлатига қаршилигини яхши англаган ходда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, яъни Косон ва Нанай оралигидаги Қутлук Саъид кабиласининг ёрдами билан атрофига 500 кишини туплайди. Шу равишда Пулатбек бошчилигидаги кўзғолон бошланган эди. Айтиб ўтиш лозимки, бу вақтгача Маъмир Мерганов бошчилигида Андижон уездида киргизлар ва Маъмур Шоумурзоков раҳбарлигида Чотқолда кўзғолонлар кўтарилган эди. Улар хон аскарлари томонидан бостирилган. Пўлатбек бошчилигидаги халқ ҳаракати ўша кўзғолонларнинг давоми эди.

Наманган шахрига Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ҳукумат кўшини келганида Пўлатбек тўқнашувдан кўркиб, чекинишни лозим топди. Аммо Косонда хон аскарлари билан тўқнашувда мағлубиятга учради. Абдурахмон офтобачи унинг кўп сафдошлари ва кўзғолон катнашчиларини ўлдирди ҳамда асир олди. Пўлатбек бир гуруҳ кишилари билан Чотқол тоғларига қочишга улгурди. У 1875 йилнинг бошларида Чотқолдан чиқиб, Кўкон атрофидаги Лайлакка келиб, 200 кишини тўплади. Ўша йили июлнинг биринчи ярмида Пўлатбек Узганда кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилиб, хонликка катта ҳавф тугдирди. Уларга қарши хон Иса Авлиё, Абдурахмон офтобачи ва Саримсок эшик оғаси бошчилигида 4000 кишилик аскар юборган. Бирок 1875 йил 28 июлда бу йирик амалдорлар кўшин билан кўзғолончилар томонига ўтиб, бирлашганлар. Худоёрхоннинг ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5 минг кишилик кўшин билан уларга кўшилган. Хонликнинг асосий ҳарбий қисмлари ва лашкарбошиларнинг кўзғологгчилар томонига ўтиб кетиши Худоёрхон тақдирини халқ этган омил бўлди. Ўша кезлари хон билан суҳбатлашган Г. Вайенбергнинг сўзича, Худоёрхон «кўзғолончилар русларга қарши курашишни» мақсад қилиб кўйганлигини айтган. Киргизларнинг газот байроғи остида бош кўтарганликлари ҳам шундан далолат беради. Бу ҳусусда Кауфман ҳам 1875 йил 15 сентябрда ҳарбий вазирга ёзган хатида гапириб: «Бутун Кўкон аҳолиси бизга қарши очикданочик бош кўтарди», — деган. Эндиликда Худоёрхоннинг Россия қучларига таянишдан бошқа иложи қолмай, ердам сўраб Кауфманга мурожаат этди. «Шу қунлардаги оғир ва бахтсиз пайтларда, — дейилади унда, — менинг Мулла Иса Авлиё,

Абдурахмон парвоначи ва Холназар парвоначи сингари энг ишончли кишиларим кўшин билан душманларим — киргиз кузголончиларига кўшилдилар ҳамда менга карши урушмоқчилар.

Мен ҳамма вақт сиз, олий хазратларидан дўстлик ва ёрдам кутиб турганлигим боисидан бу гал ҳам мени эътибордан четда қолдирмагайсиз. Шахсан ўзимни ва Кўкон хонлигини улуг император жанобларининг ихтиёрига топшираман ҳамда кўшинни тўплар билан биргаликда имкони борича тезроқ Кўкон шахрига юборишингизни сўрайман» (Память о Фергане. 1901, стр. 17—18.).

Худоёрхон узилкесил ўзини ҳам, бутун хонликни ҳам бутунлай босқинчилар оёғи остига ташлади. У шу даражада ишончли йўқотган эдики, фурсатни ганимат билиб, қочишга қарор қилади. «Охир уламр саксон ароба кўч хазина ва ойимлар, бекалар, етти ароба танга» билан 1875 йил 22 июлда йўлга чиқади. Унинг ёнида 4000 пиеда ва 2000 отлик аскар, 68 тўп борган. Бироқ Кукондан 10 чақирим юрганларидан кейин мазкур кўшин хонни ташлаб кетган. Хон 500 аскар билан йўлни давом эттирган. Кўкондан харбий қисмлар Худоёрхонни тутиш учун кетидан қувган ва тўқнашувлар оқибатида хон аскарларидан 8 киши ўлдирилган, 9 киши ярадор қилинган. 1875 йилнинг 7 августида Худоёрхон Хўжандга келгач, Тошкентдаги рус харбий маъмурияти ишончини қозонган кишилар, хусусан, Саъидазимбой воситачилигида генералгубернатор билан қандай муомалада бўлиш ҳақида маслаҳат сўраб, бир кишини унинг ҳузурига 6 минг танга ва хат билан жўнатган.

Бу киши Саъидазимбой ҳузурига бўлиб, хатни берганда у бир нуфузли рус амалдорининг уйига пул билан борган. Бу амалдор Худоёрхон Кауфманга «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга ноиб қўйиб, сўнгра борурман», деса фойдали бўлади, деган. Аммо хон Тошкентда Кауфман билан учрашганида бунинг ўрнига, «Мени императорни қўриш учун юборишингизни сўрайман», — деганини ўзи билмай қолган. Губернатор бунга розилик билдириб, йўлга отланишни айтган ҳамда қиличининг учини секин ойнага уриб қўйган. Нима учун бундай қилганлигининг сабаби номаълумлигича қолган. Шунда нуфузли кишилардан бири хонга: «Эвой, қани ул қанча ҳаракатлар илан (Тошкентдан) топган сўзларимиз, нимага демадингиз», — деганида у: «Ўша сўзлар қилимда такрор эрди, аммоки, мани тилим муҳолифат этди, тилим ҳўб дегандин кейин қилдим», — деган. Яна, хон «Иш қулдан кетатурган бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф булур экан, узим ҳам хайрон бўлдум», — деган.

«Шундан кейин, — дейди воқеа гувоҳларидан бири, — ҳаммамиз бирдан ҳафа бўлдук. Йигисиги, кўз ёши булди. Ўшал қун генералгубернатор дарҳол қогоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Ўринбургга жўнасан», деб. Хон тақдирга тан қўймай, энди, маслаҳати ҳаракат бўлди. Хонни раъйи бекзодлар ва ойимларни Тошкентда қўйиб, кетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам булмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб кетмоқ муқаррар булди.

Эртаси қибда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида юз эллик адад сипоҳлар ҳам бор эрди. Тошканддан жўнаб, бир қўнуб Чимқандга бордук. Анда бу ҳафалиқларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима, деди. Нойиб хонга бир нима, деди. Гина ва афсус тўғрисида бирбирлари ароз бўлуб, жамиъ юз эллик сипоҳни олиб, Атобек нойиб Чимқанддан Хўқандга қайтди. Хон қолган кишилар билан жўнади. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳавлисига тушти. Бекзодлар ва аёлга алоҳида ҳавли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш қун туруб, аҳли аёллар билан

видолашиб, Туркистондан жўнадук. Махрамлар билан бирга эдук. Туркистондан чикуб, бир Кулунсурон деган ерга борилди. Анда етиб, эртаси хон махрамларга жавоб бериб, айтдики: «Хар кайсиларингни ахли аёлларинг бор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз мубтало, сизлар овора бўлманглар, деб хар кайсиларимизга бирмунчадан танга берди, фотиха берди. Бизлар кайтдук».

Кўриниб турибдики, Худоёрхоннинг тақдири золимлиги, калтафахмлиги ва она юртга хоинлик қилганлиги туфайли жуда фожеали бўлди.

1873 йили полковник Скобелев харбий вакил сифатида бир неча солдат билан Кўконга юборилган эди. У билан бирга харбий топограф Реднев ва ташки ишлар вазирлигининг вакили Вейнер ҳам борган. Улар Худоёрхон билан бирга Хўжандга кайтишга мажбур бўлган эдилар.

Руслар фойдаси тегмайдиган бўлганидан сўнг Худоёрхонни тақдирлаш у ёқда турсин, халк хисобига тўплаган хазинасини ҳам тортиб олди ва ўзини Оренбургга сургун қилди. Хонни бу ерга Мулла Маъруф додхон, Косим тўқсоба, Жамил хазиначи, Муҳаммад шарбатдор, Хурсанд ва Муллача (хар иккаласи кул), Мирзобой сагир ва Тожи махрам деган кишилар кузатиб борганлар.

Худоёрхон Кўкондан чиқиб кетишидан олдинок юкори табака вакиллари тахтга унинг ўгли Насриддинни ва бошка номзодларни ўтказишга киришган эдилар. Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги гурухлар Насриддинни тахтга ўтказишга муваффақ бўлдилар. Бу хон Туркистон генералгубернаторлиги билан гуё яхши алоқаларни ўрнатиш мақсадида Кауфманга хат юборган. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилиш билан баробар, дўстона алоқада бўлиш хақида сўз юритган. Аслида эса, у Рус давлатининг тажовузига қарши кучларни тўплашга уринди. Хусусан, у Бухоро амирига куйидаги мазмунда хат жўнатган: «Отам ўрнига тахтга ўтирган мен сизга маълум қиламанки, хозирда дин химоysi учун курашга отланган шахар ва дашт аҳолиси катта кучгайрат билан бош кўтарди.

ОнаВатанга мухаббат ва содиклик ҳамда дин учун кураш шунча кўп одамларни бир жойга жамладики, сонсаногги Худодан бошка ҳеч қимга маълум эмас. Мени Андижондан келтиришиб, кофирларга қарши курашишни зиммамга юкладилар. Биз тахтга эга бўлдик, шахар ва дашт аҳолиси бизни хонлик либоси билан зийнатлади. Хозирда кофирлар ўтадиган хар бир йўлга харбий қисмлар юбордик. Шахсан мени ўзим ҳам кофирларга қарши курашиш мақсадида беҳисоб кўшин билан йўлга чиқдим.

Олий хазрат! Сизни отам ўрнида ва исломнинг йирик ҳукмдорларидан бири сифатида кўриб, ўзимизни ишларимиз ва эзгу мақсадларимизни изхор этмокдаман!»

Сайидали хўжа Абдусаттор Маъзум ўгли томонидан амирга топширилган мазкур хатдан айнки, Насриддинхон Бухоро хонлигини ошқора бўлмасада, унинг харакатларига хайрихолик билан қарашга чакирган. Абдурахмон офтобачи ва Иса авлие ҳам Бухоро амирига ўша мазмундаги хатларни юборган. Насриддинхон ва унинг атрофидаги Абдурахмон офтобачи бошлик хокимият вакилларининг юргизган сиесатини белгилашда Тошкент аҳолиси ва нуфузли кишиларга, жумладан, Саъидазимбойга юборилган мурожаат ҳам диққатни жалб этади: «Мана 12 йил ўтдики, — дейилган унда, — лаънати руслар Хўжанд, Тошкент, Ўратепа ва Самарқандни босиб олишиб, дин шўъласини ўчирдилар ва исломга зиен келтирдилар. Шунинг учун барча мусулмон ахли урушни муқаддас бурч, деб хисоблайди. Худоёрхон бўлса, руслар билан дўстона муносабатда бўлиб ва кўп совгалар юбориб, хатога йўл қўйган эди. У бизнинг динни каттик ушлаш хақидаги насихатимизга қирмай, ок подшоҳга берилди, ислом динидан кайтди ва қалбаки

ок подшоҳга епишиб олди ҳамда бизни орамиздан чикди. У буларни хаммасини шахсий манфаатларини ўйлаб килган эди. Шундан кейин барча рухонийлар ва хизматчиларнинг вакиллари, ҳамма каттакичик одамлар бир ёқадан бош чиқариб, келишмовчиликларни бартараф этган холда, хоннинг катта ўгли Саъид Мухаммад Насриддинни тахтга ўтказдилар. Бизни давлатимиздан 3 лак, яъни 300.000 киши чиқади ва бу билан биз катта кучга эгамиз. Биз, каттакичик хаммамиз ҳамда хар бир киши алоҳида курашишни муқаддас бурч деб билиб, бир киши колгунга қадар жанг қиламиз ва Худонинг мархамати ила галабага ишонамиз.

Агарда хозир сизлар бу хатни олганингиздан кейин мусулмон динини химояси учун муқаддас урушни хохласангизлар, у вақтда бир жойга тўпланиб, урушга тайер турунглари».

Абдурахмон офтобачи ва Мулла Иса Авлиё имзоси билан битилган хат шуни кўрсатадики, хонликдаги халқ харакати Рус давлати ва унинг тарафдори Худоёрхонга қарши қаратилган озодлик кураши хисобланган. Аммо шуниси таажжубланарлики, ўша хатларнинг муаллифлари амир ва Саъидазимбойнинг Россиянинг содик тарафдорлари эканини била туриб, уларни ердам беришга даъват этганлар. Амир ва Саъидазимбой эса хатларни Туркистон генералгубернаторига топшириб, Россияга содикликларини яна бир бор намоёиш қилганлар.

Шу тарзда, хонликдаги ватан химоячилари сардорларининг четдан ердам олишга қаратилган умидлари пучга чиккан эди.

1873 йил 31 июлда Кауфман Насриддинхон хатига езган жавобида Худоёрхон билан тузилган 1868 йилги шартномани ва дўстлик алоқаларини бузмаслик шарти билан унинг хонлик макомини тан олишини билдирган. У Насриддинхоннинг Рус давлатига қарши қаратилган харакатларини яхши билсада, лекин вақтинчалик хон билан муроСага боришни лозим топган.

РУС КЎШИНЛАРИНИНГ БОСКИНЧИЛИКЛАРИ ВА ХОНЛИКНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Кўкон хонлигидаги халқ харакатлари ва Худоёрхоннинг қочиши орқасида юзага келган оғир вазият рус ҳукуматига қўл келди. Бу вақтда Еттисувда турган Кауфман дарҳол Тошкентга қайтиб, хонликни босиб олиш чораларини кўрди. Бу орада, яъни 1875 йил 6 августда ватан химоячилари Тошкент тарафга юриш қилиб, Охангарон дарбсидаги Облик кишлогини эгалладилар. Улар 8 августда Тошкент билан Хўжанд ва Уратепа оралигидаги почта бекатларини эгаллаб, 16 русни асирликка олдилар. Савдогар Исаевнинг ойна заводига ўт қўйилди. Бундан хабар топган Кауфман Сирдарё вилоятининг губернатори Головачевга харбий юриш бошлашни буюрди. Головачев харбий қисм билан Тошкентдан 60 чақирим узокликдаги Тилов қалъасига борди. Бу вақтда 5000 кишилик ватан химоячилари Облик кишлогидан Тиловга хужум қилишга тайёрланмоқда эдилар. Хар икки томон ўртасида қиска отишмалардан сўнг ватан химоячилари тоғ томонга чекинганлар.

Тошкентда Кауфман Биринчи Туркистон ўқчи батальони, Оренбург кўшинининг тўртта отлик тўпчиларини, 100 казак аскар ва бошқа харбий қисмларни Кўконга жўнатган. Бу

вакtda ватан химоячиларининг айрим гурухлари Хўжанд атрофларида почта бекатларини ёндирганликлари ҳамда кўконликлар Нов кишлогини эгаллаганликлари хакидаги маълумотлар Тошкентга келиб турган. 5000 кишилик киргизлар Сирдарё оркали ўтиб, Курама уездига карашли Самгар кишлогини эгаллаганликлари тўғрисида ҳам хабарлар олинган. Шу боис Головачев Гарновский бошчилигидаги харбий кисмларга Хўжанд томонга юришни буюрган. Кўконликлар Тошкент атрофидаги Паркентга хужум килармиш, деган овозаларга жавобан у жойга 1875 йил 21 август кечаси полковник Скобелев рахбарлигидаги аскарлар юборилган.

Хакикатан ҳам Кўкон хонлигидаги ватан химоячилари руслар босиб олган Тошкент ва Хўжанд чегараларига бостириб кириб, душманга зарба беришга уринганлар. Головачев аскарлари Охангарон минтакасидаги ОбликТилов атрофларида кўконлик химоячилар устидан галабага эришганлар.

1875 йил 13 августда Кауфман йўлга чикиб, Пискентга келганида подполковник Нолдедан 9 август куни Хўжандга хужум килган ватан химоячилари тормор этилганлиги хакидаги хабарни олган. Шу воқеа маълум бўлдики, Абдурахмон офтобачи Махрамда кўп куч тўплаб, ўша куни Хўжандга уч томондан хужум уюштирган экан. Хусусан, Кўкон йўлидан 1015 минг кишилик ва Самгар томонидан 610 минг кишидан иборат ватан химоячилари хужум килганлар. Кўконликлар Хўжанднинг Нов дарвозаси тарафидан бостириб кирган эдилар. Аммо барчаси душман томонидан оркага суриб ташланган. Шунга карамай, Хўжанд хавфдан холи бўлмаганлиги учун уезд бошлиги подполковник Нолде шахар мудофаасини мустахкамлаш чораларини кўрди. Бу орада ватан химоячилари шахарга якинлашиб келдилар. 12 августда уларга карши полковник Саримович 4 рота, 100 казак, артиллерия дивизиони билан юриш килиб, чекинишга мажбур этган. Шундан кейин у Кистакўз деган жойга жойлашган. Сўнгра у Абдурахмон офтобачининг 16 минг кишилик кўшинига хужум килиб, уларни Кўкон йўли буйлаб қувлади. Кўп ўтмай Тошкентдан Хўжандга кўшимча харбий кисмлар етиб келди. Бир пайтда Кауфман ва Головачев бошчилигидаги кўшинлар Хўжандга бораётганда Мирзаобод станциясида Кўкон отликлари кўринган. Улар душман аскарлари кўриниши биланок Самгар кишлогига кочганлар. Уларнинг кетидан юборилган полковник Скобелев солдатлари Самгарга борганда 4 минг кишилик химоячилар у ердан Махрам калъасига кайтганлиги маълум бўлган.

18 август куни Кауфман кўшин билан Хўжандга борган. Бундан олдинрок полковник Ефимович бошчилигидаги 200 казак артиллерия дивизиони билан Самарканддан келган эди.

Умуман, Кауфман Кўкон хонлигига карши курашиш максатида харбий кисмларни Хўжандга тўплайди. Бу ерда 16 рота пиеда аскар, шу жумладан, битта сапер ротаси, 20 тўп, 900 отлик солдат ва 8 ракета станоклари жамланган эди.

1875 йил 20 августда Кауфман ўша кўшин билан Хўжанддан чикиб Кўкон йўли бўйлаб юрди; 40 чакирим йўл босгандан кейин Махрам истехкомига дуч келиб, уни босиб олишга киришди. Бу калъа шимолдан Сирдарега, жанубдан эса айрим жойлари богларга бориб такалган. Унинг уруш олиб бориш мумкин бўлган гарб томони эса, сув тўлдирилган зовур билан куршалган. Умуман, истехком етарли даражада мустахкамланган бўлиб, 15 минг кишидан иборат ватан химоячилари шайланиб турган. 1875 йил 22 августда шахсан Кауфман кўмондонлигида кушин Махрамнинг орка томонидан хужум бошлади. Шу вақтда

ватан химоячилари душманни ҳам оркадан, ҳам чап томондан куршаб олади. Душман томонидан тинимсиз егдириб турилган туп ўқлари ватан жангчиларига якинлашиш ва тукнашиш имконини бермади. Шундан кейин боскинчилар хужумга ўтди. Уларга карши ватан химоячилари 10 тўпдан ўк узиб турган. Бунга карши душман 12 тўпдан ўк егдирган. Шу равишда хар икки томондан жанг кетаётганида Кауфманнинг буйругига биноан генерал Головачев артиллерия воситасида хужумга ўтган. У каттик жанглардан сунг Махрам дарвозасини бузиб, ичкарига бостириб киришга муваффақ бўлган. Бу ерда боскинчилар 16 тўп, кўп ярогаслаха, порох ва озиковкат махсулотларини ўлжага олдилар. Ватан химоячилари эса дарёга чекиндилар, лекин жуда якин масофадаги душман кучлари уларни уқка тутиши оркасида жуда кўп одамлар халок бўлган. Сўнгра полковник Скобелев бошчилигидаги 500 солдат Махрам боғларида пистирмада турган ватан химоячиларига хужум қилиб, 2 тўпни ўлжага олиб, уларни Кукон йўли буйлаб 10 чакирим жойгача қувиб борган.

Махрамдаги мағлубият хонлик такцирини узилкесил хал қилган омиллардан бири хисобланади. «Махрамдаги галаба, — дейилади рус манбасида, — ўзининг ўта билимдонлик ва ажойиб равишда қўлга киритилганлиги оркасида Кўкон хонлиги аҳолисига каттик таъсир этиб, уни тинчйтишда ва ақлхушларини йигиб олишда муҳим ўрин тутди. Бу галабанинг ахамияти яна шундан иборатки, Махрамда ҳаракатларнинг сардорлари ҳамда бизга карши қаратилган барча кучлар ва маблағлар тўпланган эди. Зеро, Махрамда Абдурахмон офтобачи томонидан тулланган кучлар сони бизнинг маълумотимизга қура, 30000 кишини; кипчокларнинг кўрсатишича эса, кипчоклар ва киргизлардан ташкил топган фақат отликларнинг ўзи 50.000 одам хисобланган. Абдурахмон офтобачининг ўзи жангда қатнашган бўлсада, лекин шериклари билан бизнинг уқимиз етмайдиган жойда турган. Биз устун келиб, қуконликлар қочганларида Абдурахмон офтобачи ҳам биринчилар қатори жуфтаси урган эди. Махрамда асосан шаҳар ва қишлоқлардан қелтирилган ода: шар қатта талофат қуриб, оз қишиларгина уйларига қайтдилар. офтобачининг кипчок ва киргизлардан иборат отликлари бизнинг уқимиздан узокрок турганлар ва отлари чопқир бўлганлиги учун қочишга улгурдилар. Махрамдаги галабамиз бутун хонлик буйлаб таралди».

Демак, Махрамдаги жангда Абдурахмон офтобачи ва сафдошлари урушга яхши тайергарлик кўрганлар, лекин жанг вақтида раҳбарликни ўрнига қўя олмай ожизлик қилганлар. Натижада ўз холига ташлаб қуйилган ватан хўимоячиларидан фақат 3000 отлик омон қолган, холос.

Иброт ҳам Махрамдаги жанг ҳақида тўхталиб: Абдурахмон офтобачи «Русияга урушмоқчи бўлуб, Махрамга боруб, андин Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш қилмай, неча минг одам дарёга кетиб, Махрамдан қочиб, Маргинонга кетди», — деб езган эди.

Демак, боскинчилар неча минг одамларни Махрамда дарёга чўқтирган еки қириб ташлаганлар. Улар Махрамда 39 тўп, 1500 турли қуроқларни, порох, 1910 пуд ун, 837 пуд қуруч, 3200 пуд жўхори, 224 от ва бошқа турли нарсаларни ўлжа олдилар. Булардан ташқари, солдатлар қўлга туширилган кўп тупларни Сирдарёга ташлаб юборганлар. 1875 йил 23 августда Кауфман Махрамдаги галабани императорга телеграмма орқали маълум қилган. Буни император мамнуният билан қарши олган.

Махрамдаги мағлубият Кўкон хони Насриддинхон ва унинг атрофидагиларни саросимага солиб, хон дарҳол Кауфман номига қуйидаги хатни элчи Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Мулла Муҳаммад Иса авлие орқали юборган:

«Жаноби олийлари! Бизнинг отамиз билан тинч ва дўстона равишда яшаб, хар икки томон халки хотиржам эди. Менинг падари бузрукворим шариатга карши янги тартибларни куллаб, халкни хар томонлама эзди ва уни шу даражада ендирдики, бурнидан тутун чикарди. Буларнинг хаммаси кўзголон кўтарилишига ва отамни тахтдан махрум этилишига олиб келди. Сиз яхши биласизки, Мулла Абдулкарим мирохур оркали сизга юборилган хатга узок вақт жавоб олмадик. Биз йўллар хавфсизлигини таъминлаш мақсадида турли жойларга кўшин юборган эдик. Сизнинг Мулла Абдулкарим мирохўр оркали юборган хатингиздан хайрихохлигингиз ва шартлар инобатга олинган такдирда хонлигимизни тан олишингизни билдик. Дўстлигингиз ва яхши ниятларингизга ишонган холда шартларингизнинг хаммасини қабул қилиб, хат ёзмокчи бўлиб турганимизда Қорахитойда (Тилолда) икки кўшин ўртасида тўкнашув бўлиб, улардан бирида (кўконликлар) чекинишга мажбур булганлар. Биз дархол Муллахожи Мирза Карим оркали сизга ўзимизнинг дўстлигимиз ва исёнларни тўхтатилганлиги хақидаги хатни ёзишни буюрган эдик. Аммо кеча Махрамдаги Худонинг хохишига кўра содир бўлган воқеани эшитдик. Биз исенни бостиришга кўп ҳаракат қилдик, лекин удалай олмадик. Шунинг учун ҳам Мулла Абдулкарим билан юбориладиган хатни жўнатишнинг иложи бўлмади. Сизнинг барча шартларингизга розилигимизни ва кипчок исенчиларининг қилган ишларига узримни ўз ичига олган хатимни Фозил Аҳмад Махдум Аъзам оркали яратилган икки от ва икки бўкчадаги совгалар билан юбормокдаман».

18 рус асири ҳам элчи оркали Кауфман ҳузурига жунатилганди.

Насриддинхон бир қичкина ҳарбий губернаторга қанчалик яқинмасин ва унинг олдида тиз чўқмасин, барибир, сўровлари инобатга ўтмади. Чунки рус ҳукумати Кукон хонлигини сақлаш ниятида бўлмай, уни тамомила тугатиш ҳаракатида эди. Шунинг учун ҳам Кауфман хон совгаларини олмади ва хоннинг узи келиб буйсуниши лозимлигини элчига билдирди. Эндиликда рус ҳукумати учун номигагина тахтда ўтирган Насриддинхон билан юқори даражада алоқа юргизишга асос ва зарурат йўқ эди. Кауфман, айниқса, Махрам галабасидан сўнг хонликнинг тамомила тормор этилишини яхши биларди.

Бу вақтда хон ва унинг атрофидаги сарой амалдорлари Кўкон мудофаасини мустаҳкамлаш, душманга қарши қурашиш қораларини қўриш ўрнига таслим бўлишга тайергарлик қурмокда эдилар. Зеро, 1875 йил 29 августда Кауфман қатта кўшин билан Кўкон шахрига қелганда Насриддинхон бошлиқ нуфузли кишилар «халқ номидан туз ва нонни қабул қилишни ҳамда ҳукмдор императордан халққа раҳмшафқат» сураганлар. Кауфман бу сўровни мамнуният билан инобатга олди ва Кукон шахрини урушсиз эгаллаганлиги тўғрисида императорга телеграмма жўнатди. Петербургда бу хабар хурсандчилик билан қабул қилинди. Кауфман ўша телеграммада бутун Наманган беклигини Сирдаренинг ўнг қиргоғи билан Россияга қўшишга руҳсат берилишини ҳам сўраган эди. Император агар бу тадбир қелажакда қелса хавфсизлигининг олдини олиш имконини тугдирса, уни амалга оширишга ижозат берди.

Кауфман бутун шаҳар бўйлаб кўшини билан ўтиб, сўнгра Кўкон атрофидаги ҳарбий лагерга қелган. Уни бу ерга Насриддинхон намойишқорона қузатиб қўйган. Кауфман вазиёт тақозосига кўра Насриддинхон билан вақтинчалик мурося қилиб, Махрам қалъасини унга қайтариб берган. У Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Уш ва Наманганга хат тарқатиб, нуфузли кишиларнинг Кўконга қелишларини сўради. Мазкур жойлардан Россияга бўйсунуш борасида маҳаллий нуфузли кишиларнинг муҳрлари қосилган розилик хатлари қелтирилган бўлсада, лекин улардан биронтаси ўзи қелмаган. Улар Кауфманнинг иккинчи маротаба юборган сўровини ҳам инобатга олмай, шахсан қелишни

лозим топмаганлар. Бу шундан далолат берадики, улар боскинчиларга дилдан карши бўлган. Бирок, Россия билан Кўкон хонлиги ўртасида карийб 25 йил мобайнида олиб борилган урушлар мобайнида кўрилган катта талофатлар хонликни хар жихатдан заифлаштирган эди. Бошқача айтганда, жанг килиш нияти бору, лекин таянадиган мустахкам рахбар ва куч йўк эди.

Кауфман мана шу ниятнинг ўзини ҳам хавфли хисоблаб, 1875 йил 5 сентябрда Маргилонга караб юрди. Бу вақтда Маргилонда Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ватан химоячилари бор эди. У душманга карши туришнинг фойдаси йўклигини англаб, Маргилонни ташлаб кетади. Кауфман 8 сентябрда Маргилонга келганда айрим юкори табака вакиллари ватан химоячиларидан колган 9 тўпни «ўзларининг итоат этганликлари» белгиси сифатида унга топширганлар. Кауфман полковник Скобелев бошчилигидаги 600 казак, 1 ракета батареяси, 2 тўп ва 2 рота пиеда аскарни Абдурахмон офтобачининг оркасидан жўнатган. Душман кучлари Маргилондан 68 чакирим нарида жойлашган Мингтепага якинлашганда Абдурахмон офтобачи бошлик ватан химоячиларининг таркалиб кетганлиги ва тоғларга кочгани маълум булади. Рус аскарлари ватан химоячиларининг кетишга улгурмаган охирги қисмлари билан тўкнашадилар. Шу тарика, боскинчилар анча хавфли хисобланган ватан химоячиларидан кутулгач, Кауфман Насриддинхонни чакириб сулх лойихаси билан таништиради. Бунга кўра, Сирдаренинг ун қиргогидаги жойлар Россия империяси таркибига кириши ҳамда харбий харажатларни коплаш учун рус ҳукуматида 600 минг танга товон тулаши лозим эди. 1875 йил 23 сентябрда Насриддинхон Кауфманга ўз хатини топширади: «Ярим подшоҳ! Сизга куйидаги сўровларни маълум қиламан: воқеалар (кузголонлар) бошланган вақтларда мен офтобачининг кистови туфайли ихтиеримсиз хон бўлганман. офтобачи кул остида емон одамларнинг кўплиги туфайли ҳеч нарса қила олмаганман. офтобачи ўзбошимчалик билан харбий юриш қилиб, Махрамдан кочгандан кейин мен Мулла Абдулқарим орқали юборилган (сизнинг) хатингизни олишим биланок мамнуният билан розилигим ва содиқлигим ҳақидаги хатимни совгалар билан Эшон Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Иса авлие орқали юборганман. Сиз бу томонга юрганингизда ва тўхтаган хар бир жойингизда имкони борича уз хизматимни адо этдим.

Мен сиз билан учрашганимдан кейин сизнинг доно сўзларингизни тушундим ва тамомила тинчландим ҳамда сизга бўлган умидим кунданкунга ортиб борди. Мен сизнинг ваъдаларингиз ва эътиборингизни барчага тарғибот этганимда халқ қаноат ҳосил қилди.

Мен жума кунини сулх шартлари билан танишдим. Мени гуноҳкор дейилиб, товон тўлаш белгиланган. Шартноманинг айрим моддаларини бажаришга ожизлигимни англаб, илтимосимни ездим. Мен сиздан мамнунман ва хурсандман ҳамда сизга миннатдорлигимни изҳор қиламан. Менга халқни бошқариш қийин, шу боис берган ваъдамни ўзгартириб, мени ва халқнинг тақдирини халқ этишнинг сиз ярим подшоҳнинг ихтиёрига топшираман».

Насриддинхон ўзини шу даражада ожиз ва елгиз сезганки, хонлик тақдирини тамомила Россия қўлига топширишга қарор қилган. Айниқса, уни товон масаласи каттик ташвишлантирган. Чунки ҳазинани Худоёрхон олиб кетганлиги туфайли ҳукуматнинг чўнтаги курук эди. Товонни кашшоқлашган халқдан тўплашнинг ҳеч иложи бўлмаган. Кауфман хоннинг хатининг четига: «Мен Насриддинхондан шартноманинг бажарилишини сўраганимда у менинг ишонадиган одамларим йўқ, атрофдагиларга эса таяниб бўлмайди», деб жавоб берганлигини ёзиб қўйган.

Кауфманнинг ўзи ҳам товон ундиришнинг имкони йўклигини англаб, уни тўлашга зўрламайди. Окибатда 23 сентябрда СирдарВнинг ўнг киргогининг Россия таркибига киритилиши масаласи бўйичагина хар икки томон шартномани имзолади.

1875 йилнинг 26 сентябрида Кауфман Наманганга келиб, унинг енатрофига кўшин билан жойлашди. Бу вақтда Кауфман Абдурахмон офтобачи ва Пўлатбек бошчилигида Андижон шахрида, атрофжойларида катта куч тўпланганлиги хақидаги хабарни олди. Рус манбасида дейилган: «Андижонликлар шахарнинг ўн иккита катта кўчасида турли нарсалардан тўсиклар ўрнатганлар. Андижон химояси учун шахарликлардан ташқари кишлокларнинг аҳолиси ҳам келган. Шахар химоячиларининг сони 6070 минг кишидан иборат бўлиб, уларга Абдурахмон офтобачи бошчилик килган. Пўлатбек эса 15 минг киргиз билан русларга орқа тарафдан зарба бериш мақсадида шахар чеккасига ўрнашган».

Пўлатбекнинг кейинги фаолияти хақида шуни айтиб ўтиш лозимки, у ўз атрофига киргизлардан ташқари енгилиб кочган Кўкон аскарларини ҳам тўплаб, анча куч йиккан. Унинг тарафига кипчок вакирғизларнинг Ўролалли, Бўтабек, Бағишбек, Мулла Йўлдош, Исфандиёр, Мирзакул, Ёрмат, Эшмат, Амалиш огаси, Шомирза, Умарбек, Хасанбек Сулаймон удайчи, Абдумўмин сингари атоқли кишилари ҳам ўтган. Улар Насриддинхон ватанни сотиб Россия тарафдори бўлгани учун Пўлатхонни Андижоннинг Бўтакора кишлогига хон деб эълон килдилар.

Андижоннинг озодлик кураши марказига айланиши босқинчиларни каттик ташвишлантириши турган гап эди, албатта, Чунончи, Кауфман дархол генерал Троцкий бошчилигида 1400 кишилик кўшинни 4 ракета станогини ва 8 тўп билан Андижонга жўнатган. Улар 29 сентябрда Андижондан 6 чакирим узокликдаги жойга бориб ўрнашганлар.

Биринчи октябр куни генерал Троцкий ўз қушинини полковник Скобелев, МиллерЗакомелский ва барон Аминов бошчилигида уч қисмга бўлиб, шахарга хужум қилишни буюрган. Улар шахарга яқинлашганда Пўлатхон отликлари хужумга ўтган, лекин душман тупларидан отилган ўк емири остида хужум қайтарилган. Полковник Скобелев ва Аминов бошчилигидаги кўшин шахарга кетмакет ўк отиб, бостириб қиради. Улар шахардаги хоким саройини ишғол этган вақтда МиллерЗакомелский солдатлари ҳам етиб келган. Шундан кейин ватан химоячилари билан душман кучлари ўртасида каттик жанг бўлган. Жангда бевосита катнашган рус харбий хизматчисининг сўзига караганда, солдатлар хоким саройини эгаллаб, унинг атрофидаги уйларни бузиб ташлаганлар. Хатто химоячилар қаршилик кўрсатган айрим хонадонларга тўплар отиб, хонавайрон қилинган¹.

Душманга қарши уйларнинг томларидан, тўсиклар ортидан, дарахтлар орасидан ва бошқа жойлардан ўқлар отилган. Солдатлар қаердан ўк отилган бўлса, ўша жойни тўплардан ўкка тутган. Хоким саройи ҳам босиб олинган. Шундан кейин генерал Троцкийнинг кўрсатмасига биноан шахар ендирилиб, харобага айлантиридди. Ўша 1 октябр куни соат 2 да душман аскарлари шахар яқинидаги лагерларга қайтиб, дам олган. Икки соатдан кейин Скобелев раҳбарлигидаги 200 казак, 6 тўп билан келиб, шахар халқини янада каттиқрок жазолаш учун уни уч соат мобайнида тинимсиз ўкка тутди. Уруш 6 соатга чўзилиб, химоячилар каттик жанг қилганлар. Бирок душман устун келиб, жуда кўп одамларни қирган, кўп уйжойлар хонавайрон бўлган. Бу ҳам камдек, генерал Троцкийнинг вахшийлиги авжига миниб 2 октябрда ҳам шахарни тўплардан ўкка

тутказган. Шунга карамай, химоячилар каршилиқ кўрсатишни тўхтатмаганлар. Боскинчилар Фаргона водийсининг энг йирик ва ривожланган шаҳарларидан бири хисобланган Андижонни узок вақтгача қаддини кўтара олмайдиган даражада остинустин қилиб ташладилар. 12 октябр кунлар Андижонга тўплардан жаъми 226 снаряд отилган эди. 1875 йил 3 октябрда генерал Троцкий Андижондан Наманганга кетиш йўлида ватан химоячилари билан тўқнашган. Бундай тўқнашувларда қатнашган, деб кўп қишлоқлар ендирилган. Қанчаданқанча одамлар ҳалок бўлган, хонадонлар вайронага айланган. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Шу тариха, Троцкий ва Скобелев яхши қуролланган кўшин билан халқ лашкарларини биринкетин қираверган. Генерал Троцкий кўмондонлигида ҳаракат қилган кўшин жангларда 12 киши йўқотган, ярадорлар сони 59 кишини ташкил этган.

Боскинчилар икки ярим ой ичида тўплардан химоячиларга қарши 387 снаряд отганлар. Шу вақт ичида 150 милтик, 144 туп, 32260 туп уқи, 1092 граната ўлжа олганлар. Бу химоячилар учун жуда қатта талофат эди.

Генерал Троцкий Наманганга яқинлашганда Пўлатхон лашқари билан тўқнашиб, кўзғолончиларни мағлубиятга учратган. Пўлатхон қочиб қетаётганда отдан йиқилиб, оёғи синган. У қурашни давом эттиришга аҳд қилиб, Асакага ўрнашган. Бу ерда Пўлатхон атрофига 12 минг киши тўпланиб, улар биринкетин бир неча галабага эришадилар. Чунончи, Пўлатхон халқнинг бевосита ердами билан Уш, Андижон ва Маргилонни эгаллайди. Бу ҳол Насриддин мавқеини қатта ҳавф остида қолдиргани учун у Маргилоннинг собиқ беги Султон Муродбек бошчилигидаги аскарларни Пўлатхонга қарши юборган. Бирок бу бек ҳужум қилишдан кўркиб, Файзобод қишлоғига ўрнашади ва қирғиз кўзғолончиларининг айрим гуруҳлари устидан галабага эришади. Бу жангларда асир олинган 30 нафар қирғиз Кўконда хон томонидан дорға осилади. Бу вақтда Пўлатхон томонидан Маргилон беги лавозимида тайинланган Валихон 20 минг киши билан Файзободга ҳужум қилиб, Султон Муродни тормор этади. Кўп қишлоқлар ўлдирилади, Султон Мурод эса Кўконга қочади.

Бу фожеалар юз бераётганда Кўкон шахрининг ўзида ҳам Насриддинхонга қарши қучлар бош кўтарган эди. Халқ нафрати ва қаршилиққа учраётган Насриддинхоннинг тақдири ҳавф остида қолади. Шу боис у 9 октябрда уч соатлик жангдан сўнг шошилиқ равишда Хужандга қочади. Афтидан, хонга қарши қурашга Уратепанинг собиқ беги Абдулғаффорбек бошчилик қилганки, у тахтни қўлга олади. Шундан кейин ҳам Кўконда тартибсизлик ва зўравонлик ҳукм сураверди.

1875 йил 16 октябрда Кауфман Наманганга генерал Скобелев бошчилигида 14 рота, 500 казак, 4 ракета станоглари ва 16 тўпдан иборат ҳарбий қучни қолдириб, Хужандга кетган. У Наманган беклигининг Россия империяси тарқибида қиритилганлигини эълон қилиб, хонликка яна бир бор қаршилик зарба беради. Скобелев бу вақтда Наманган булимининг бошлиғи этиб тайинланганди. Водий халқи қанчалик азобуқубатлар, мисли қурилмаган қирғинларни қурмасин, барибир, озодлик қурашидан воз кечмади. Аксинча, хонликнинг турли жойларида галабалар кўтарилди. Хасан Қалла бошчилигида Янгикўрган ва Бачқир қишлоқларининг аҳолиси Кўкон шахрига бостириб қириб, хон саройини таладилар ҳамда Султон Муродбекни тутиб, Пўлатхонга жўнатдилар. Бу ерда унинг қалласини танасидан жудо қилдилар. Файзобод жангида қолиб қолган Валихон ўз атрофига янги қучларни тўплаб, Наманганни боскинчилардан озод этишни

режалаштиради. Маргилонликлар, киргизлар ва бошқа кишлоқларнинг одамлари Баликчи томон йўл олганда, Валихон улар билан биргаликда Корадаре атрофида Скобелев солдатларига қарши жангда мағлубиятга учради. У Маргилонга келганда халок бўлганларнинг оилалари унга ташланадилар. Пировардида, жазодан кўрккан Валихон шаҳардан кочиб кетади. Бу урушда руслардан бир киши ўлдирилади, 10 киши яраланади. 1875 йилнинг 18 октябрида полковник Пичугин Ашобага бориб, кўзголончилар билан жанг қилиб, кишлоқни бутунлай харобага айлантиради. Бу урушда уч боскинчи ўлдирилиб, 11 боскинчи жарохатланади. Кўзголон катнашчилари каттик жазоланадилар.

Сирдаренинг ўнг киргогида Наманганнинг собик хокими Ботир Турабек ҳам атрофига одам тўгогаб, боскинчиларга қарши бош кўтарди. «Бул тарафда, Наманганда, — деб езади Ибрат, — Ботура деган киши чикиб, эски сипохлардан йигиб, мухораба қилмок бўлуб, учтўрт минг одамни жамлаб, Туракургонни гарб тарафидаги Сарсончап деган кирга аскар йигиб уламолар сўзларига кулок солмай ҳаракатда эрдилар».

Ботир Тўра кўли остидагилар Хўжанд ва Наманганни бирбирига боғловчи йулда Святополк-Мирский бошчилигида 20 соддат кўриклаб кетаётган юк ортилган боскинчилар транспортига ҳужум қилиб, уларни битта қолдирмай ўлдирганлар.

Скобелев 1875 йил 23 октябрда Туракургон кўзголончиларини енгиб, кўп одамларни ўлдирди. Айниқса, кузголонда фаол катнашганлиги учун тўрақўргонликларнинг кўггчилиги ўлимга маҳкум этилади. 23—27 октябрда Туракургонда бўлиб утган тукнашувларда боскинчилардан 6 киши ўлдирилди ва 50 киши, жумладан 3 офицер ярадор қилинди.

Бу пайтда Наманганда боскинчиларга қарши қайфият зурайган эди. Шу боис барча аҳоли қочиб келган Ботир Тўра тарафига ўтган. Шундан кейин унинг раҳбарлигида химоячилар Наманган шаҳри биқинидаги рус ҳарбий қисмига ҳужум қилдилар. Бундан хабар топган Чустдаги Скобелев шошилиқ равишда қайтиб, 26 октябрда Наманганга келиб, эртаси қуни ватан химоячиларига қарши ҳужум бошлади ва шаҳарнинг бир қисмини остинустин этди. Унинг фармонида биноан шаҳар шу даражада каттик ўкка тутилдики, химоячилардан 8800 киши халок бўлди. Улар орасида ярадорлар сонсаноксиз эди. Бу гал ҳам боскинчилар ўзларининг ваҳшийликларини яна бир бор намоиш қилдилар. Аммо бундай киргинбаротлар халқни озодлик курашларидан қайтара олмади. Боскинчилар кўрдиларки, «халқ ани атвори бузук, бекор галва бўлур, буни босмок учун хабар чиқардики, эрта отув буладур, кўчага бала чикмасун, деб. Эртаси бирдан чиқуб, кўчада кўрунганни отмок бўлдилар. Хамма қочқоч бўлуб, кўп мусофирлар хонақоҳ масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда арқодан қириб, қуп кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч қим уламою уқалони сўзини олмай, ҳар қим ўз олдиға маст қишидек, ўзига бир иш қиладургон кўрунуб, Намангон кўб бефойда ҳужум остида турганда уламолардан қози мулла Турсун Мухаммад Охунд отланиб чиқиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, ояту ҳадисға қаранглар, қитобларда бу қилган ишларингни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўқ, асбоб йўқ, бўл газот эмас», — деб панду насихат қилсалар, мастдек муштни кўтарган, тўқмок ва чўянбош кўтарган жухалолар бирдан: «Урунлар, бул қиши Русиядан ришва (пора) олган!» — деб Қозикалон домлани отдан йикитиб, шаҳид қилдилар. Муни кўрган уламолар бу фуқароларни алхол кўюб юбордилар»¹.

Бу ерда маълум буладикки, айрим рухонийлар, ҳусусан, қозикалон хон ва

куроласлахаларнинг йўклигини рўқач килиб, халкни беҳуда каршилиқ кўрсатишдан кайтармокчи бўлганлар. Афтидан, бу билан улар бекорга кон тукилишининг олдини олмокчи эдилар. Лекин халкда ватанпарварлик туйғуси шу даражада кучли бўлганки, улар курбон бўлишга ҳам тайер турганлар, куролсиз бўлсаларда, жанг майдонида ўлишни афзал кўрганлар.

Рухонийлар озодлик харакатининг гоёвий кучи хисобланиб, халк оммасини курашга отлантиришда муҳим ўрин тутганлар. «Хўканд шайхулисломни билан козиқалон, — дейди Аҳмад Заки Валидий, — русларга карши халкни урушга даъват ва тарғиб этдилар. Натижада уларни камокка олдилар. Кауфман шундан сўнг шайхулислом ҳам, козиқалон ҳам деган нарсалар бўлмасун, деб фармон берди».

Кауфманнинг рухонийларга карши бундай фармони ҳеч бир самара бермай, халк улар таъсирида ватан мустақиллиги йўлида жонини фидо қилдилар. Рухонийлар Худоёрхон тахтни ва, умуман, мамлакатни ўз холига ташлаб қочаётганида ҳам олдинги сафларда туриб халкни кўзгалишга даъват этиб турган эдилар. «Шахарнинг тор кўчаларида, лойдан ясалган деворлар орасида (юрган халк), — дейди ўша муаллиф, — сув тошқинидаги селдек тўлкинланиб, шовуллаб оқиб, нима қилишларини билмасдан хайрон эрдилар. Муллалар бозорларда ҳам шахарнинг у томонидан бу томонига чопиб, «Битдик, хонимиз ўрис томонга ўтди, элимизга русни киргизди», деб хар ерда одамларни тўплаб, нутқлар ирод этиб, халкни хонга карши кўзгатдилар».

Хатто кузголончилар Худоёрхон қочаётганда уни 6 чақиримгача қувлаб борганлар, лекин каттик каршилиққа учраб, орқага кайтганлар.

1875 йил ноябрининг охирида Пўлатхон Асақадан чиқиб, Маргилонга ўрнашади. Бирок бу ерда кўп кишини ўддиргани сабабли мавқеи анча пасайиб кетади. Афтидан, у кўпроқ хонлик мақомининг калбақилигидан норози бўлган гуруҳларни шафқатсизларча жазолаган. Пўлатхон ўзи томонидан Андижон ҳокимлигига тайинланган ва кейин унинг сохта хонлигини фош этган Шомирза додхон, Едгор додхон сингари сафдошларини ҳам ўлдиртирган. Пўлатхон Кўкон хонлигининг шарқий қисмида ҳукмронлик қилиб, босқинчилар билан бўладиган урушга тайергарлик кўриб борди. Ўз навбатида, Намангандаги харбий қисмнинг кўмондони ва узининг ватан химоячилари устидан қўлга қиритган галабалари учун генерал унвонини олган Скобелев булажак жангга хозирликни жадаллаштирди.

Пўлатхон бошчилигидаги кўзголон таъсирида Панжикентда ҳам озодлик кураши майдонга келган. Уларга карши генерал Афимович кўмондонлигида капитан Арендаренко ва майор Абғрали қўл остида икки харбий қисм юборилган. Хар икки томон уртасидаги конли тўқнашувда руслардан 4 киши ўлдирилиб, 25 одам ярадор қилинди. Ярадорлар орасида 3 офицер, ўлдирилганларнинг ичида эса 1 офицер бўлган. Бу талофатлар каттик жанг бўлганлигидан далолат беради. Босқинчилар ватан химоячиларининг харакатларини шафқатсизларча бостирганлар.

1875 йил 25 декабрда генерал Скобелев Наманганда 4 рота, 40 казак ва 10 тўп, Чустда 2 рота, 20 казак, 6 тўп, Окжарда 2 рота, 100 казак ва 2 тўп қолдириб, 2800 киши ва 12 тўпдан иборат кўшин билан Андижонга йўл олади. «Шундан кейин Скобелев, — дейилади рус манбасида, — Норин дареси орқали Қорадаренинг ўнг қиргоғи буйлаб қипчоқларнинг энг катта қишлоғи Қойтуғтача борди. У кета туриб, йўлнинг икки томонидаги Узган шаҳрини ва даренинг чап қиргоғига қочиб кетган аҳолининг қишлоқларини ендириб, йўқ қилиб ташлади. Шундан кейин генерал Скобелев Қорадарени кечиб ўтиб, 1876 йил 3 январда ўзининг барча харбий қисмларини

Андижондан 5 чакирим масофадаги Мирравот деган жойга ўрнаштирди. Бу вақтда Андижонда Абдурахмон офтобачи 20 минг курулланган халк лашкари, 5000 сарбоз ва 10 минг отликни тўплаганди».

Душман томонидан ўт кўйилган жойлар орасида Хўжаобод, Лугумбек, Сармок, Окмозор, Кайработ, Янгизбок, Калонкишлоқ, Кораянтоқ ва Маси ҳамда бошқа кишлоқлар бор эди. Генерал Скобелевнинг буйругига биноан полковник МиллерЗакомелскийнинг харбий қисми Чулуму ва Мадрасайи офтобачи кишлоқларини ендирганлар.

Шу тариқа, босқинчилар ўтган йўлларини қонга ботириб, ут кўйиб, ёндириб, вахшийлик қилганлар. Генерал Скобелев 47 январь кунлари Андижон шаҳрини стратегия нуқтаи назаридан ўрганиб, қўшинни Окчакмоқ тепалигига жойлаштирди. Сўнгра 8 январда хужумга ўтган харбий қисмлар шаҳар маркази ва Гултепани эгаллаб, зудлик билан бу ерга туплар ўрнатганлар. Руслардан 2 киши ўлдирилган ва 7 киши, жумладан, бир офицер ярадор қилинган. Химоячилар эса жуда кўп одам йукотган. Абдурахмон офтобачи химоячиларнинг катта қисми билан Асакага қочган. Қўшин 9 январда қаршиликка учрамади, лекин халқ бўйсунганлигини изхор этмагани учун шаҳар эрталабгача тўплардан ўққа тутиди. 10 январда эса қўшин Ўрдага ва Гултепага жойлаштирилди, 11 январда шаҳар вакиллари қелиб, таслим бўлганликларини маълум қилдилар.

Демак, босқинчилар билан химоячилар уртасида каттик жанглар бўлиб ўтганки, шаҳардагилардан «нихоятда кўп одам ўлдирилган». Андижон шаҳрида Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги қурашнинг мағлубиятга учраши юқори табақа вакиллари орасида умидсизлик қайфиятларини тугдирган. Оқибатда шаҳарни душманга топширишга мажбур бўладилар. 1876 йилнинг 13 январида генерал Скобелев Асакага яқинлашиб, уни хар жихатдан ўрганади. Руслар 18 январда 2 рота пиеда аскар, 240 отлик, 500 казак, ракета батареяси ва 4 туп билан Асаканинг химоячилар урнашган шарқий томонини ва ўрдани тўплардан ўққа тутадилар. Сўнгра солдатлар хужумга ўтиб, тепаликдаги химоячилар қаршилигини енгиб, чекинишга мажбур этадилар. Босқинчилар Маргилон йўлида чекинаётган химоячиларнинг ортидан хужум қилиб, 800 кишини ўлдирадилар. Бу мағлубият юқори табақа вакиллари шу даражада ваҳимага туширганки, 20 январда Абдурахмон офтобачи ўзининг 12 сафдоши, шу жумладан, Ботир Тўра, Исфандиер, Холикул Парвоначи, Нормухаммад додхоҳ ва бошқалар ҳамда 700 йигити билан Скобелевга таслим бўлади. Яқиндагина босқинчиларга қарши халқ қурашининг бошида турган Абдурахмон офтобачи генерал Скобелевга халқ Пўлатхонни ўта шафқатсизлиги, қўп кишиларни ўлдирилганлиги учун ёмон кўриши ва уни тутишда ердан беражаги хақида гапирган. Кейинчалик Скобелевнинг тавсиясига мувофиқ ихтиерий равишда таслим бўлганлиги ва уруш вақтида русларга нисбатан «вахшийлик» қилмагани учун император унга полковник унвонини беришга рухсат этган. Генерал Скобелев кўп одамларни ўлдириш ва шаҳарни вайрон қилиш билан бирга, андижонликларни товон тўлашга мажбур этиб, 33 минг сўмни дарҳол ундирган. Бунга ватан химоячиларининг каттик қаршилик кўрсатганлари ҳам сабаб бўлган эди, албатта.

Абдурахмон офтобачининг мағлубиятидан кейин анча тинчланган Насриддинхон 1876 йилнинг 21 январида Кўкон тахтини қайтадан эгаллаш учун Махрамдан йўлга чиқиб, Найманча қишлоғига қелганда унга Пўлатхон тарафдори сифатида Кўкон ҳокими ўрнида турган Абдуллабек раҳбарлигидаги аскарлар хужум қилганлар. Хон 200 кишини йукотиб, Махрамга чекинган. Аммо 23 январда хон тарафдорлари Абдуллабекни енгиб,

Насриддинхонни Кўконга таклиф этадилар ва Насриддин 29 январда тахтга ўтиради. Бу рус харбий маъмуриятининг раҳнамолигида бўлган, албатта.

Пўлатхон Андижондаги мағлубият ва Абдурахмон офтобачининг душманга таслим бўлганини эшитиб, унинг акакалари ва келинини ўлдиртиради. Айти бир пайтда штабскапитан СвятополкМирский, унтерофицер Ф. Данилов, яна 8 кишидан иборат рус асирларини ўлимга ҳукм этади. Генерал Скобелев ватан химоячиларининг асосий қисмларига зарба бергач, МиллерЗакомелскийга 600 казак, ракета батареяси, 2 рота пиеда аскар ва 4 тўп билан Маргилонга Пўлатхонга қарши юришни тайинлаб, Наманганга жўнайди. Харбий қисмнинг штаб бошлиги лавозимида кейинчалик харбий вазир бўлган капитан Куропаткин турган. Бу қушин 1876 йилнинг 27 январидан Андижондан Маргилонга йўлга чиққан. Айти бир вақтда рус харбий бошлиги ихтиерий равишда қуролларни топшириш ҳақида Маргилон аҳолисига хат юборган. Бу вақтда Маргилонда Пўлатхон қўл остида кўпмингли ватан химоячилари тўпланган эди. Шу боис у босқинчиларга қарши жанг қилиш имконига эга эди. Бирок у рус кўшинининг келаётганини эшитиб, 5000 отлик ва қисман пиеда аскарлар ҳамда 5 тўп ва 200 туяга ортилган юқлар билан Учкўргонга кетган. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, Пўлатхон харбий ва давлатни бошқариш ишларидан беҳабар бир оддий киши эди, ҳолос. У минглаб одамларни ўз отрядига тўплашга эришган бўлсада, лекин уларни етарли даражада бошқара олмади. У кўпроқ зўравонлик ва қурқитиш воситасида иш юритганлиги учун мавқеи вақт ўтиши билан пасайиб борди.

Рус кўшини Пўлатхоннинг изи билан юриб, 1876 йилнинг 28 январидан Учкўргонни қуршаб одди. Сунгра улар тўсатдан ҳужум қилиб, у ерга бостириб кирдилар. «Девордан биринчи бўлиб, — дейилади рус манбасида, — капитан Куропаткин кирди. Ўрдада Пўлатхонни қутқариш учун жонини тикканлар билан қўл жанги бўлди. Бу вақтда 300 солдат 4 тўп билан етиб келиб, дарҳол жангга ташланди. Пулатхоннинг қучлари сочилиб кетди. Бу жангда 5 мис тўп, кўп қуроласлаха ва Пўлатхоннинг молмулки, хазинаси ўлжа олинди». Пўлатхон эса Олой водийсига қочиб, Дарауткўргон деган жойга урнашди, аммо бу ерга Коратегин ҳокими ҳужум қилиб, Пўлатхоннинг охириги қучларини тормор этди. Шундан кейин Пўлатхон бир гуруҳ ишончли кишилари билан Чавай деган жойга қочди. Бу ерда у қўлга олиниб, рус ҳукумати вакилларига топширилди. Бу ишни амалга оширишда унинг ашаддий душманларидан бири Мирзакул жонбозлик кўрсатди.

Пўлатхон кўзғолонининг бостирилиши пойтахт Петербургда, хусусан император томонидан мамнуният билан қарши олиниб, унинг катнашчилари муқофотландилар. 1873—1876 йиллари Кўкон хонлигидаги ўта даҳшатли урушлар, кўпдан кўп одамларнинг қаршилиги, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон қилинишидан сўнг халқ оммасининг тинқаси қуриди ва қашшоқлашди. Ҳаётнинг барча тармоқлари издан чиқиб, мисли кўрилмаган азобуқубатлар ҳукм суриб, қайғуалам, кўзбшлар ҳамда қонлар бамисоли даре қаби оқди. Мана шундай оғир шароитда ҳам халқ Ватан мустақиллиги учун қурашдан воз кечмади. Аммо уларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши, ўзаро низою қурашлар ҳамда харбий техника ва харбий билимнинг пастлиги мағлубиятга олиб келди. Бир гуруҳ маҳаллий амаддор табақа вакиллари эса бошқа иложини тополмай, Россия ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлдилар. Улар халқ номидан қалбақи езма мурожаатларни уюштиришиб, Россия ҳукмронлигига розилиқларини намойиш этдилар. Хатто айрим жойларда «тантанали» учрашувлар уюштирилди.

Хонликда содир бўлган кейинги воқеалар пайтида генералгубернатор Кауфман Петербургда эканлиги учун унинг ўрнида вақтинчалик генерал Колпаковекий турган эди.

1876 йил 5 февралда бу кўмондон Кауфманнинг Кўкон хонлигини Россия империяси таркибига киритиш ва Кўкон шахрига харбий юриш қилиш ҳақидаги телеграммасини олади. Шунга биноан Хужанд, Андижон ва Тошкентдан харбий қисмлар Наманганга жўнатилади. Генерал Скобелев кўшин билан Намангандан чиқиб, 7 февралда Кўкон шахрига яқинлашиб, Насриддинхонни ўз ҳузурига чақиртиради. Сунгра 8 февралда шаҳарга бостириб кириб, хон ўрдасини эгаллайди. Душманга қарши уруш тарафдорлари қамалади ва 29 туп қулга олинади.

Эртасигаек Насриддинхон ва унинг ҳамроҳлари Тошкентга юборилади. Бу воқеадан кўп ўтмай бошқа харбий қисмлар ҳам Фарғонага келади.

1876 йил 15 февралда генерал Колпаковский Куконга келади. Бу тугрида генералгубернаторликнинг расмий газетаси шундай езданди: «Собик Кукон хони Саъид Насриддин ва Абдурахмон офтобачи Тошкентга жунатилганидан кейин 14 февралда генераллейтенант Колпаковский император олий ҳазратнинг кўрсатмасига биноан Кўконни эгаллаш ва уни рус тобелигига ўтказиш ҳамда Фарғона вилоятини ташкил этиш учун Хўжанддан Кўконга жўнади.

Собик хонлик аҳолиси генерал Колпаковскийни хурсандчилик билан қарши олди.

Колпаковский барча аҳолига императорнинг хонлик халқларини Россия тобелигига ва умум бир оилага олиш ҳақидаги марҳаматини ҳамда бундан буен улар тенг ҳуқуқларга эга бўлишларини эълон қилди. У халқни ўз машғулоти билан шугулланишга даъват этиб, рус ҳуқуқати тинчлик ва барқарорликни таъминлашини билдирди. У савдода, деҳқончиликда ва хунармандчиликда муваффақиятлар тилаб, тенг ҳуқуқ ва адолат бўлишини ваъда қилди ҳамда подшоҳ ҳақида дуолар ўқишни сўради.

Генерал Колпаковский 15 феврал, соат икки яримда Кўкон девори ёнига келган эди. Шу вақтда генерал Скобелев барча харбий кўшинлар билан уни қарши олган. Колпаковский саломлашиб, қахрамонлик учун рус аскарларига миннатдорлик билдирганидан сунг савдо аҳли, хунарманд ва оксоқоллардан иборат шаҳар вакилларига шаҳар ва, умуман, Фарғона водийси рус ҳуқуқатига буйсундирилганини билдирди. Шундан кейин тўп овозлари остида Колпаковский от устида, штаб аъзолари кузатувида шаҳарга кириб, сарой майдонида кўшин парадини ўтказди. Сўнгра кўшин Колпаковский орқасидан хон саройига қирди».

Газета саҳифасига битилган маъруза сатрлардаги «халқнинг хурсандчилиги» ҳақидаги сўзлар мутлақо асоссиздир, албатта. Буни юқорида шарҳлаган жанглар яққол кўрсатиб турибди. Бундан ташқари, Кўконга минглаб солдатларнинг киритилиши ҳам халқнинг норозилиги тўғрисида эди.

Рус ҳуқуқати бўлажак хавфнинг оддини олиш учун Насриддинхон ва Абдурахмон офтобачини нафақа билан таъминлаб, Россияга сургун қилди. Хусусан, Насриддинхон Владимир губерниясига юборилди. 1876 йил 1 мартда Пўлатхон Маргилонда дорга осилди, руслар учун хавфли кишилар эса ҳибсга олинди. Босқинчилар мамлакатга ўзлари бостириб қирганлари ва урушни ўзлари бошлаганларига қарамай, харбий харажатларни ундиришга ҳаракат қилдилар. Масалан, Кауфман Пўлатхонга ен берганлиги учун Маргилон беюшгига 125000 тилла (500 минг сум) товон солган эди. Умумлаштириб айтганда, хонлик халқлари мустақиллик ва озодлик учун кўлидан келганича жонларини фидо этдилар. Аммо ҳар жихатдан яхши қуролланган босқинчилар қолиб қелиб, водийни вайронага айлантирганлари ҳолда Кўкон хонлигини тугатдилар. Янги ташкил топган Фарғона вилоятига водийнинг шаҳарлари, қишлоқ ва овуллари

киритилган эди. Кўли конга беланган генерал Скобелев вилоятнинг харбий губернатори лавозимига тайинланди.

Гарчанд хонлик тугатилган бўлсада, лекин киргизлар озодлик курашларини давом эттиравердилар. Масалан, 1876 йил мартда Маргилон уездига карашли Гўлжа ва Шохимардонда минг кишилик киргизлар бош кўтариб, Худойкулни хон килиб сайладилар. Уларга карши полковник Королков бошчилигида харбий кисм юборилди. Коракияда бўлган жангда кўзголончилар душман томонидан тормор этилди. 1876 йили Олой киргизлари икки марта капитан Куропаткин ва Скобелев харбий кисмларига хужум килганлари маълум. Ўша йили рус харбий кисмлари бошка киргиз кўзголончилари билан хам тўкнашиб, уларни маглубиятга учратдилар. Пировардида, киргиз галаенлари хам тамомила бостирилиб, улар Россияга бўйсундирилди.

Кўкон хонлигидан кейин навбат туркманларга келди. Мустакиллик учун кахрамонона курашган бу халк ўзининг жасорати ва мардлиги билан катта шухрат козонди. Руслар жуда кийинчилик билан 1881 йили Ашхободни ва 1884 йили Марв водийсини эгаллади. Улар бутун таркман элини конга белаб, вахшийликларини изчиллик билан давом эттирдилар.

1895 йили Помирнинг Россиянинг Марказий Осиедаги чегараси сифатида белгиланиши унинг боскинчилик ва талончилик режаларининг охирги нуктаси хисобланади.

Хамид Зиёев